

ՀՀ ԳԱԱ ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Համբարձումյան Ռիմա Սերժիկի

**ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՆՎԱԽ ԴԵՐԲԱՅՆԵՐԻ
ՁՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ**

**Ժ.02.01 - «Հայոց լեզու» մասնագիտությամբ բանասիրական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2016

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝ քանասիրական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր
Յու. Ս. Ավետիսյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ քանասիրական գիտությունների
դոկտոր Ռ. Մ. Թոխմախյան

բ. գ. թ., դոցենտ Ն. Հ. Դիլբարյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ Խ.Աբովյանի անվան հայկական
պետական մանկավարժական
համալսարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2016 թ. դեկտեմբերի 21-ին՝ ժամը 14⁰⁰-ին,
ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի՝
Լեզվաբանության 019 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ Երևան,
0015, Գրիգոր Լուսավորչի 15):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվ.
լեզվի ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2016 թ. նոյեմբերի 18-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,

բ. գ. թ. դոցենտ՝ Ն. Մ. Սիմոնյան

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ժամանակակից լեզվաբանության առավել արդիական խնդիրներից մեկը լեզվում կենդանի գործընթացների ուսումնասիրությունն է: Լեզվական համակարգերի կանոնարկումը, դրանց կառուցվածքային-գործառնային յուրահատկությունների ուսումնասիրությունը պայմանավորում են լեզուների զուգադրական քննության անհրաժեշտությունը: Լեզվի մեջ միշտ էլ ծագում են տարբեր խնդիրներ (զուգաձևություններ, գրական, խոսակցական և այլ տարբերակներ), և ինչ-որ մի ժամանակ դրանց քննությունը, կանոնարկումը և արձանագրումը դառնում են պարտադիր: Հայտնի է, որ լեզվական իրողությունների հետազոտությունը առավել հետաքրքրական ու արդյունավետ է դառնում հատկապես դրանց զուգադրական ուսումնասիրության դեպքում:

Ատենախոսության նպատակը և խնդիրները: Մեր նպատակն է համակարգված և հնարավորինս ամբողջական ներկայացնել երկու գրականների բայական բառակազմական օրինաչափությունները, դրանց համապատասխանությունները, անհամապատասխանությունները և կիրառությունները:

Ատենախոսությանն առաջադրվող **խնդիրներն են.**

ա) արևելահայերենի և արևմտահայերենի բայակազմական կաղապարների համեմատական քննությունը,

բ) արևելահայերենի և արևմտահայերենի ձևակազմական կաղապարների քննությունը,

գ) դերբայների շարահյուսական կիրառություններից բխող խոսքիմասային պատկանելության և փոխանցումների հարցը,

դ) մեկ գրական լեզվի տարբերակային ձևերի, մասնավորապես անկախ դերբայների զուգադրական քննությունը:

Գիտական նորույթը: Առաջին անգամ փորձ է արվել հանգամանորեն և համակարգված քննելու արևելահայերենի և արևմտահայերենի՝ որպես մեկ միասնական լեզվի երկու ճյուղերի բայական բառակազմությունը, անկախ դերբայները: Կարծում ենք՝ և՛ թեմայի բնույթով, և՛ քննվող հարցերի համակարգով և՛ թե քննության հիմնական արդյունքով աշխատանքը կարող է համարվել նորություն:

Հետազոտության նյութը: Հետազոտությունը կատարելիս գրական-գեղարվեստական սկզբնաղբյուր են եղել 20-րդ դարի արևելահայ և արևմտահայ, սփյուռքահայ հեղինակների երկերը (Ռ. Որբերյան, Վ. Թեքեյան, Դ. Վարուժան, Ռ. Սևակ, Սիւմանթո, Հ. Թումանյան, Եղ. Չարենց, Վ. Տերյան, Ա. Ծառուկյան, Ա. Բակունց, Դ. Դեմիրճյան, Ն. Սիմոնյան, Շ. Շահնուր, Մ. Իշխան և այլք): Օգտվել ենք նաև պարբերական մամուլի նյութերից («Անահիտ», «Ազատ խօսք», «Ճակատամարտ», «Ազգակ», «Ժամանակ», «Գրական թերթ», «Ազգ» և այլն): Լեզվական նյութը նշելիս աշխատել ենք ներկայացնել երկու գրականներին բնորոշ տարբերակներով, եթե, իհարկե, այդ իրողությունները ունեցել են յուրահատկություններ, հակառակ դեպքում՝ օրինակները բերվել են կամ արևելահայերենով, կամ արևմտահայերենով: Եթե ներկայացվող երևույթը հատուկ է եղել երկու տարբերակներին էլ, աշխատել ենք խուսափել նույն նյութի կրկնությունից՝ շարադրանքի միօրինակությունից զերծ մնալու համար:

Ուսումնասիրության մեթոդը: Քննություն կատարելիս կիրառել ենք լեզվաբանական վերլուծության տարածամանակյա և համաժամանակյա մեթոդները՝ անհրաժեշտության դեպքում դրանք համադրելով: Հաղորդակցական-գործառույթային տեսանկյունից լեզվական հետազոտության զուգադրական (հակադրական) մեթոդի կիրառումը թերևս նպատակահարմար է, քանի որ այն բնորոշվում է նախ և առաջ լեզվաբանական բոլոր ուղղությունների անսահմանափակ կիրառությամբ (հանրալեզվաբանություն, հոգելեզվաբանություն և այլն): Լեզուների ուսումնասիրության հակադրական մեթոդի կարևորությունը ընդգծելով՝ հարկ է նշել, որ լեզուների փոխազդեցության ուսումնասիրությունը լեզվաբանության կարևորագույն խնդիրներից է: Դա պայմանավորված է նրանով, որ լեզուների փոխազդեցությունը միանգամայն իրական է, օբյեկտիվ իրականության փաստ, որը լեզվաբանությունը շրջանցել չի կարող:

Ուսումնասիրության տեսական և գործնական արժեքը: Ատենախոսությունը նախադրյալներ է ստեղծում բովանդակային պլանում նորովի քննելու լեզվական բազմաթիվ երևույթներ: Աշխատանքը կարող է ունենալ նաև գործնական կիրառություն. մի շարք դիտարկումներ, տեսական եզրահանգումներ թերևս կիրառելի լինեն գործնական դասընթացներում:

Ատենախոսության ծավալը և կառուցվածքը: Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, երկու գլուխներից, որոնք ունեն իրենց ենթագլուխները, եզրակացություններից և գրականության ցանկից (գիտական, գեղարվեստական, մամուլ, համացանցային կայքէջեր): Աշխատանքի ծավալը համակարգչային 125 էջ է:

Ատենախոսությունը քննարկվել է Երևանի պետական համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնում և երաշխավորվել հրապարակային պաշտպանության:

Աշխատանքի վերաբերյալ կան հրապարակումներ, որոնց ցուցակը ներկայացվում է սեղմագրի վերջում:

Ատենախոսության հիմնական բովանդակությունը: Ներածության մեջ տրվում է հարցի համառոտ պատմությունը, ներկայացվում են այն աշխատությունները, որոնք նվիրված են հայերենի բայական բառակազմությանը, ինչպես նաև ամփոփ անդրադարձ է կատարվում մինչ այժմ եղած քերականագիտական աշխատություններին: Հիմնավորվել է ուսումնասիրվող թեմայի արդիականությունը, սահմանվել են ատենախոսության նպատակն ու խնդիրները, տրվել են թեմայի գիտական նորույթը, մեթոդները և կառուցվածքը:

Առաջին գլխում («Բայական բառակազմությունը արևելահայերենում և արևմտահայերենում») տրվում են արևելահայերենում և արևմտահայերենում բայերն ըստ կազմության, հարցի վերաբերյալ եղած տեսությունների ընդհանուր դրույթները:

Արևելահայերենում և արևմտահայերենում բայերն ըստ կազմության լինում են երկու տեսակ՝ **վերլուծական** և **համադրական**: Հայտնի է, որ բայական հարադրական բարդությունները լինում են երեք տեսակ՝ **հարադրավոր** կամ **հարադրական բայեր**, **զուգաբայեր** և **պատճառական բայեր** (կազմվում են վերլուծական եղանակով՝ **անորոշ դերբայ + տալ** կաղապարով): Համադրական բայերը լինում են երկու տեսակ՝ **աններածանց** և **ածանցավոր**. վերջիններս իրենց հերթին լինում են չորս տեսակ՝ **սու-**

կածանցավոր, բազմապատկական, կրավորական, պատճառական: Այս ամենի հանգամանակից քննությանը անդրադառնում ենք՝ արևելահայերենի և արևմտահայերենի համապատասխան լեզվական իրողությունները զուգադրաբար ներկայացնելով:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվել արևելահայերենի և արևմտահայերենի դրսևորման ձևերի տարբերակմանը: Վերջին ժամանակներում լեզվաբանության մեջ մեծացել է հետաքրքրությունը բայական բառակազմության, հատկապես դարձվածքների և հարադրական բայերի՝ որպես լեզվական կայուն կառույցների քննության նկատմամբ: Դրանք հատկապես կարևորվում են ազգային լեզվամտաճողության, լեզվամշակույթի ուսումնասիրության տեսանկյունից:

1.1. Հարադրական բայեր: Ժամանակակից հայերենի երկու տարբերակներում էլ ընդունված է հարադրական բայերն առանձնացնել՝ հիմք ընդունելով բաղադրիչների քերականական հարաբերությունները: **Զուգադրական հարադրությունները** (զուգադրական բայերը) կազմվում են երկու բայական բաղադրիչներով, որոնցից յուրաքանչյուրը պահպանում է իր հարաբերական անկախ արտասանությունը (միջնադարավորով, որը գրավոր խոսքում հիմնականում արտահայտվում է գծիկով) և բառային ինքնուրույն շեշտը, իսկ բովանդակային առումով արտահայտում է մեկ ընդհանուր բառիմաստ: Միայն թե բաղադրության անդամները պետք է ունենան իմաստային, այսինքն՝ հոմանշային, պատճառահետևանքային, հաջորդականության, հետևողական, մասնավորման, հարաբերակցական որոշակի առնչակցություններ:

1.2. Բայակերտ ածանցներ. այլ խոսքի մասերից կազմված բայեր: Այլ այլ խոսքի մասերից բաղադրված բայերը քննում ենք՝ ըստ նախատիպ բառի խոսքիմասային պատկանելության: Բոլոր անորոշ դերբայները արևելահայերենում պարտադիր ունենում են **-ել** կամ **-ալ** վերջավորությունը, արևմտահայերենում առկա են գրաբարյան բոլոր վերջավորությունները (լծորդությունները)՝ **-ել, -ալ, -իլ, -ուլ (-ուկ** լծորդության բայերի թիվը խիստ սահմանափակ է և վիճելի. հարցին կանդիդատնանք իր տեղում): Մասնագիտական գրականության մեջ սրանք կոչվում են **և՛ վերջավորություններ, և՛ ածանցներ**¹: Հակված ենք պաշտպանելու այն տեսակետը, որ սրանք **ածանցներ են**՝ ածանցական համապատասխան իմաստներով: Անգամ **-ել, -ալ, -իլ -ուլ** մասնիկները վերջավորություններ համարող լեզվաբանները ոչ միայն չեն ժխտում, այլև անվերապահորեն ընդունում են սրանց առաջին և ամենաէական հատկանիշը՝ **բայական խոսքիմասային ցուցիչ լինելը**: **Բայական ածանցումը** տարբերվում է մյուս բոլոր խոսքի մասերին բնորոշ ածանցումից. դիրքային տեսանկյունից՝ բայական ածանցները միշտ գտնվում են խոսքիմասային ցուցիչ-ածանցից անմիջապես առաջ, և հայերենի բոլոր բայերը (և՛ ելակետային, և՛ ոչ ելակետային), անկախ բաղադրիչների

¹ Տե՛ս **Աբեղյան Մ.**, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 230: Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1993, էջ 290: Գալստյան Ս., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1978, էջ 240-241:

քանակից, կարելի է դիտել որպես երկանդամ կազմություններ²: Այսինքն՝ բայական յուրաքանչյուր ածանցի հավելումը բառակազմական մեկ քայլ է, ինչպես՝ **ասել+վ // ասվել, ըսել+ու // ըսուիլ** և այլն: Հայտնի է, որ բառակազմական քայլերի քանակը որոշվում է **բառակազմական իմաստակիր բաղադրիչների քանակից հանած 1** բանաձևով, իսկ եթե բայական յուրաքանչյուր ածանցի հավելումը մեկ քայլ է, ապա գործ ունենք երկանդամ կազմությունների հետ՝ անկախ վերջնական կազմության բաղադրիչների քանակից:

1.3. Բայական բայեր: Սեռի և կերպի ձևավորումը բայական համակարգում:

Հայ քերականագիտությունը (Մ. Աբեղյան, Հ. Բարսեղյան, Ա. Աբրահամյան և այլք) տարբեր առիթներով անդրադարձել է բայաձանցների ծագմանը և դրանց բայակազմական յուրահատկություններին: Սակայն դրանք մեծ մասամբ քննվել են միայն արևելահայերենի շրջանակում: Արևմտահայերենի բայական ածանցների (և ընդհանրապես արևմտահայերենի բայակազմ բայերի) առանձնահատկությունների առնչությամբ կան զուտ դասագրքային դիտարկումներ, որոնք երևույթը ներկայացնում են խիստ ընդհանուր՝ առանց բայակազմական կաղապարների մանրամասն քննության: Աշխատանքում փորձել ենք զուգադրելով ներկայացնել արևելահայերենի և արևմտահայերենի բայակազմ բայերի կառուցվածքային յուրահատկությունները՝ շեշտը դնելով հատկապես արևմտահայերենի նշված իրողությունների վրա: Բայակազմ համադրական բայերը արևելահայերենում և արևմտահայերենում կազմվում են երկու եղանակով՝ **նախաձանցմամբ**, երբ նոր բայը բաղադրվում է **վեր-, արտ-, բաղ-, ներ-, համ-, հակ-** նախաձանց(ներ) + **բայ** կաղապարով, և **վերջաձանցմամբ**, երբ նոր բայը բաղադրվում է **բայ + -ացն-, -եցն-, -ցն-, -ուց-, -տ-, -կոտ-, -կոտ-, -ատ-, -ոտ-, -կլտ-, -վ-** վերջաձանցներ կաղապար(ներ)ով:

Բազմապատկական բայեր: Երկու գրականներում բազմապատկական ածանցները հիմնականում նույնն են, սակայն տարբեր են դրանց կենսունակության աստիճանը (առկա են նաև հնչյունական որոշակի տարբերություններ) և իրացման կաղապարները: Արևմտահայերենում անհամեմատ ավելի շատ են ոչ միայն բազմապատկական բայերը, այլև բազմապատկական ածանցների տարբերակներն ու բայերի լծորդները, որոնցով պայմանավորված՝ արևմտահայերենը մի քանի կաղապար ավել ունի. մասնավորապես **-կլտ-** ածանցով բայերը փոքր-ինչ շատ են: Արևելահայերենի **բոցկլտալ, կայծկլտալ, հեծկլտալ, փայլկլտալ** բայերից բացի՝ արևմտահայերենում գործածական են նաև **հատկլտալ** (հեծկլտալ), **շարժկլտիլ, տապկլտկիլ** (դրափոխություն է) բայերը: Բայակազմ բոլոր բայերը արևելահայերենում **ե** լծորդության են՝ բացի **-կլտ-** ածանցով կազմվածներից (**ա** լծորդության են): Արևմտահայերենում, սակայն, հայտնի պատճառներով շատ են անմիօրինակությունները նաև բազմապատկական բայերի կազմության մեջ: Այսինքն՝ բազմապատկական բայերի համար (արևելահայերենի նման) հնարավոր չէ առանձնացնել կոնկրետ բայական մեկ լծորդություն: Այդ բայերի

² Տե՛ս **Գալստյան Ս.**, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1978, էջ 240:

մի մասը ի լծորդության է, սակայն հանդիպում են ինչպես **-կ-**, **-ոտ-**, **-կոտ-**, **-կրտ-** (//**-կոտ-**), **-կտ-** ածանցներով **ա** խոնարհման բազմապատկական բայեր՝ **երեժկտալ, ծնռկտալ, ծմրկտալ, կոխկոտել, հեքոտալ, ճաքոտալ, ճեղջոտուիլ**, այնպես էլ **-կլտ-** ածանցով ի խոնարհման բայեր՝ **շարժկտիլ, տապկտիլ, փայլկտիլ**: Դրանք **բայի կերպի** ցուցիչներ են: Այս իմաստավորումներով սովորաբար ներկայանում է **բազմապատկական կերպը**:

Պատճառական բայեր բայակազմ են, կազմվում **-ցն-** ածանցով և դրա դիրքային տարբերակներով՝ **-ացն-**, **-եցն-**, որը երկու գրականներում էլ և՛ քերականական ձևույթ է (սեռային ցուցիչ), և՛ բառակազմական (բայակերտ ածանց): Ի տարբերություն բայակազմ մյուս բայերի՝ պատճառական և կրավորական բայերը քննելիս ուղղակի անհրաժեշտ է անդրադարձնալ բայասեռի քննությանը՝ որպես նաև այդ ածանցների առկայությամբ պայմանավորված քերականական իրողության: Բայի սեռի կարգը, կամ գոնե սեռերից երկուսի քերականական ձևավորումը պետք է քննել նաև բառակազմության մակարդակում: **Ա//ե-ցն-ել** ածանցը երկու գրականներում էլ պատճառականի սեռային ցուցիչ է, սեռային ածանց: Բացի այդ՝ այն նաև բառակազմական ածանց է, որովհետև իմաստային առումով նոր բառեր է կազմում: Ժամանակակից հայերենի գրեթե բոլոր բայերը կազմում են հակադրություններ. այսինքն՝ յուրաքանչյուր ներգործական բայ ունի համապատասխան կրավորական ձև (կրավորական բայ), և յուրաքանչյուր կրավորականի համապատասխանում է մի ներգործական, ինչպես նաև յուրաքանչյուր չեզոք բայ ունի իրեն համապատասխան պատճառական ձև, որոնք էլ ունեն կրավորական ձևեր (քանի որ պատճառական կազմելիս բայը անանցողականից դառնում է անցողական, իսկ **ու>վ** ածանց ստանալով՝ անցողականից (այս դեպքում՝ պատճառականից) դառնում է անանցողական):

Պատճառականի կազմության մեջ արևելահայերենում և արևմտահայերենում տարբերություններ գրեթե չկան. կազմվում են նույն ածանցով և կաղապարներով, համադրական բոլոր պատճառականներն էլ ունեն նույն՝ **ե** լծորդ ձայնավորը: Սեռային-իմաստային հակադրությունների առումով՝ արևելահայերենում հանդիպում են սեռային առավելագույնը եռաստիճան հակադրություններ, արևմտահայերենում՝ նաև քառաստիճան հակադրություններ:

Կրավորական բայերը արևելահայերենում և արևմտահայերենում կազմության էական տարբերություններ չեն դրսևորում: Հայերենում կրավորական սեռի **ցուցիչ-ածանցը -վ(-ու-)** ածանցն է, որը դիրքային տարբերակներ չունի: Այն դրվում է խոսքի-մասային ցուցիչ-ածանցից անմիջապես առաջ: Կրավորական բայերը կազմվում են **ներգործական բայ + -վ/--ու-** ածանց կաղապարով: Նշենք, որ կազմության թերևս ակնառու տարբերությունն այն է, որ գրական արևելահայերենում բոլոր կրավորականները **ե** լծորդության են, իսկ արևմտահայերենում՝ **ի** լծորդության: Արևելահայերենում ածանցի առկայությունը պարտադիր է կրավորական բայի (սեռի) համար, արևմտահայերենում այն երբեմն բացակայում է: Այսպիսի դեպքերում որպես սեռի ցուցիչ հանդես է գալիս լծորդը, ինչը արևմտահայերենի քերականության ձեռնարկներում չի բացատրվում: Հավանաբար պատճառն այն է, որ արևմտահայերենի

ձևավորումը ներկայացնելիս միշտ նշվում է այն հանգամանքը, որ արևմտահայերենը քերականական շատ ձևեր ժառանգել է գրաբարից, կամ որ **-ու->-ուիլ** անցումը արևմտահայերենում դեռ վերջնականապես չի ավարտվել³: Ընդգծենք, որ այս դեպքում՝ լծորդի փոփոխությամբ բայասեռ արտահայտելիս իրոք գործ ունենք մաքուր գրաբարյան իրողության հետ:

Երկրորդ գլխում («Բայական ձևակազմությունը արևելահայերենում և արևմտահայերենում») մանրամասն քննվում են հայերենի անկախ դերբայները: Դրանց դասակարգման, շարահյուսական կիրառությունների մասին շատ է խոսվել նաև համեմատաբար նոր ժամանակներում: Մ. Աբեղյանը, Գ. Սևակը, Ա. Ղարիբյանը, Ա. Աբրահամյանը, Ս. Աբրահամյանը, Գ. Ջահուկյանը, Էդ. Աղայանը, Մ. Ասատրյանը և այլք խնդրին անդրադարձել են տարբեր տեսանկյուններից՝ շատ դրույթների վերաբերյալ տալով հիմնավոր և համոզիչ գիտական մեկնաբանություններ:

2.1. Անկախ դերբայների ընդհանուր բնութագիրը հայերենում (համառոտ ակնարկ): Հարցին անդրադարձել են դեռևս հին շրջանի քերականները՝ Հ. Քննեցին, Ոսկան Երևանցին, այն ներկայացվել է որպես եղանակ, աներևույթ «ժամանակ», «անորոշ եղանակ մը առանց դեմքի եւ թիփ», «Անորոշ դերբայը բայի անորոշ եղանակն է»: Անկախ դերբայները քերականական տարաբնույթ առանձնահատկություններ են դրսևորում, ահա թե ինչու Մ. Աբեղյանը դրանք տեղաբաշխում է տարբեր խոսքի մասերի մեջ: Ա. Ղարիբյանն ու Գ. Սևակը ընդարձակում են բայի ընդգրկման սահմանները՝ դրա մեջ ներառելով նաև դերբայական ձևերը⁴: Այսպիսով, դերբայները բայ չհամարել չի կարելի. չպետք է անտեսել դրանց թե՛ ընդհանուր (հիմնական) իմաստը (նրա հետ կապված սեռն ու խնդրառությունը), թե՛ այն, որ բայական ժամանակաձևերի մեծ մասը կազմվում է դերբայների միջոցով:

Արևելահայերենի **ութ** դերբայների դիմաց արևմտահայերենն ունի **յոթ** դերբայ: Արևմտահայերենում չկան **անկատար** և **համակատար** դերբայները, իսկ արևելահայերենում չկա **ընթացակցական** դերբայը: Ապա՝ երկու գրականների համար ընդհանուր դերբայները ի հայտ են բերում դերբայակերտ մասնիկների տարբերություններ. **ա)** անորոշ դերբայն արևմտահայերենում պահպանել է չորս լծորդները՝ **-ալ, -ել, -իլ, -ուլ** (վերջինը, ինչպես նշել ենք, որոշ վերապահությամբ), **բ)** վաղակատար դերբայը երկու գրականներում հանդես է գալիս **լք** հերթագայությամբ, իսկ **ի** խոնարհման բայերը արևմտահայերենում փոխում են նաև լծորդը՝ **ի>ե, գ)** ժխտական դերբայը արևելահայերենում կազմվում է ներկայի հիմքից՝ **ե** խոնարհման բայերի դեպքում **ի**, իսկ **ա** խոնարհման բայերի դեպքում **ա** մասնիկներով. արևմտահայերենում կազմվում է դարձյալ ներկայի հիմքից՝ **ա** խոնարհման բայերի համար **-ար**, իսկ մյուս բայերի համար **-եր** մասնիկներով, ընդ որում՝ **ի** խոնարհման բայերը դարձյալ փոխում են լծորդը՝ **ի>ե**:

³ Տե՛ս **Չոլաքեան Յ.**, Հայերենի Դասագիրք, գ. Գ., Հալեպ, 1991, էջ 44:

⁴ **Սևակ Գ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Եր., 2009, էջ 280:

2.2. Անորոշ դերբայի իմաստային-քերականական հատկանիշները: Անորոշ դերբայի ըմբռնումը երկու գրականներում նույնն է: Այն իր մեջ համատեղում է բայի ու գոյական անվան հատկանիշները և յուրահատուկ տեղ ունի հայերենի դերբայների մեջ, այն կոչվում է **բայանուն**, իսկ մյուս դերբայները՝ **բայածականներ**⁵: **Ձևաբանական** և **շարահյուսական** առումներով բայը հայերենում առավել բարդ քերականական կառուցվածք ունի: Արևելահայերենում և արևմտահայերենում համապատասխանաբար բայական բառույթի շրջանակներում միավորվում են ոչ միայն ստորոգումային ձևերը՝ ձևաբայերը: Այդ շրջանակներում դիտարկվում են նաև ոչ ստորոգումային ձևերը՝ անկախ դերբայները: Ձուգադրելիս պարզ է դառնում, որ երկու գրականներում էլ բայը դրսևորում է նաև մի շարք տարբերություններ, որոնք արտահայտվում են հիմնականում կառուցվածքային-ձևակազմական համակարգում, մասամբ նաև շարահյուսական կիրառություններում: Երկու գրականներում անորոշ դերբայը բառակապակցությունից դուրս անվանում է գործողությունն առանց խոնարհման, ժամանակի, դեմքի ու թվի քերականական կարգերի: Այն ունի բայասեռ, նաև հոլովվում է՝ հանդես գալով գոյականական բոլոր պաշտոններով: Անորոշի ձևն ինքնին ժամանակի նշանակություն չի արտահայտում, սակայն դառնում է բայական անդեմ նախադասություն: Ու թեև այս դերբայը չունի կերպի քերականական կարգ, սակայն անորոշին խորթ չեն կերպաժամանակային որոշ նշանակություններ, որոնք դրսևորվում են, օրինակ, բայական անդեմ նախադասություններում՝ **Լռե՛լ**: Բայական շարահյուսական բոլոր կարգերից առավել արտահայտված է կառավարումը:

2.3. Անկախ դերբայների հիմքակազմության յուրահատկությունները արևմտահայերենում: Ինչպես հայտնի է, բայական հիմքերը լինում են երեք տեսակ՝ ներկայի (անորոշի, անկատարի), կատարյալի և դերբայական հիմք:

Ներկայի հիմքը, ինչպես և ընդհանրապես հիմքերը լինում են առաջնային - երկրորդական - երրորդային (**սովոր-** //**սովորեց-**//**սովորել-**): Հիմքերի աստիճանականությունը հանդես է գալիս նաև բայական ձևակազմության մեջ: Ներկայի հիմքը բառակազմական-ձևակազմական տեսանկյունից իր ներսում նույնպես կարող է լինել եռաստիճան՝ **սովոր+ել**, **սովոր+եցն+ել**, **սովոր+եց+վ+ել**: Ի տարբերություն ներկայի հիմքի՝ կատարյալի և դերբայական հիմքերը չունեն այս աստիճանականությունը: Ասվածը հավասարապես վերաբերում է երկու գրականներին: **Ներկայի** կամ **անկատարի** հիմքի կազմությունը նույնպես երկու գրականներում էլ նույնն է. անորոշ դերբայից հանում ենք խոսքիմասային ցուցիչ-ածանցը. ընդ որում, աններածանց բայերը ունենում են **պարզ** հիմք, իսկ ածանցավոր բայերը՝ **ածանցավոր** հիմք, ինչպես՝ արևմտահայերենում **խօսիլ** – **խօս-**, **խօսեցնել** – **խօսեցն-**, **երգել** – **երգ-**, **հագնել** – **հագն-**, **թռչիլ** – **թռչ-**, **մոռնալ** – **մոռն-**: Արևմտահայերենում ներկայի հիմքից են կազմվում **ե** խոնարհման պարզ (նաև կրավորական ու բազմապատկական) բայերի ենթակայական, հարակատար, վաղակատար դերբայները, **-ն-**, **-չ-**, **-ցն-** ածանցներով բայերի ենթակայական, բոլոր բայերի ժխտման դերբայները:

⁵ **Աբեղեան Մ.**, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 100:

Դերբայական հիմքը երկու գրականներում գրեթե տարբերություններ չի դրսևորում: Արևելահայերենում որպես դերբայական հիմք հանդես է գալիս անորոշ դերբայը՝ **-ալ, -ել** մասնիկներով՝ **գրել-, կարդալ-**: Արևմտահայերենում նույնպես **ա** և **ե** լծորդության բայերի համար դերբայական հիմքը համընկնում է անորոշ դերբային, բայց **ի** և **ու** լծորդության բայերը փոխում են իրենց լծորդները՝ հանդես գալով **ե** լծորդությամբ, ինչպես, օրինակ՝ **խօսիլ – խօսել-էն, թողուլ – թողել-էն**: Արևելահայերենում դերբայական հիմքից կազմվում են **համակատար, ապակատար** (ապառնի առաջին) և **ապառնի երկրորդ** դերբայները՝ **կարդալ – կարդալիս – կարդալու – կարդալիք**: Արևմտահայերենում դերբայական հիմքից կազմվում են **ընթացակցական** և **ապակատար** դերբայները՝ համապատասխանաբար **-էն** և **-ու** մասնիկներով՝ **սորվիլ – սորվել+էն, սորվիլ –սորվել+ու**: Երկու գրականներում այս կանոնից շեղումներ չկան:

Ի տարբերություն արևելահայերենի, որտեղ անցյալի հիմքը լինում է երեք տեսակ՝ **արմատական, ընկական, ցոյական**, արևմտահայերենում անցյալի հիմքը երկու տեսակ է՝ **արմատական** և **ցոյական**, ընդ որում՝ ցոյական հիմքն ունի չորս ցուցիչ՝ **-աց-, -եց-, -ց-, -ուց-**: Արևմտահայերենում **-ցն-** ածանցի **ն-ն** փոխվում է **ուց-** հիմքակազմիչ մասնիկի, ինչպես՝ **փախցնել – փախց+ուց-, կորսնցնել – կորսնց+ուց-**:

2.4. Բայի և անվան (գոյական, ածական) քերականական-իմաստային հատկանիշները անկախ դերբայների համակարգում: Բայական համակարգում ածականի և գոյականի հետ քերականական-իմաստային առնչություններ դրսևորում են **հարակատար, ենթակայական** դերբայները: Հայերենում բոլոր խոսքի մասերը հնարավորություն ունեն հանդես գալու գոյականաբար (գործածվում են փոխանվանաբար կամ անվանողական արժեքով) և դրևորում են գոյականին բնորոշ քերականական հատկանիշներ: Ավելին, փոխանվանական կիրառությունը հիմք է դառնում խոսքիմասային անցման. տեղի է ունենում դերբայների գոյականացում:

Ենթակայական դերբայ: Ենթակայական դերբայը, որն իր հիմքերն ունի գրաբարում, հայ քերականության մեջ նախ երկար ժամանակ «ընդունելութեան ներկայ», իսկ հետո պարզապես ներկա դերբայ է կոչվել⁶:

Պետք է նշել, որ, իրոք, ենթակայական դերբայը **ներկա** կամ **ներկա ժամանակ** չէ և առհասարակ մեր լեզվի երկու տարբերակներում իր մեջ չունի ժամանակի քերականական կարգի իմաստ: Մ. Աբեղյանը այս դերբայը անվանեց «**ենթակայական**»՝ խնդրին մոտենալով շարահյուսական տեսանկյունից: Ենթակայական դերբայը ցույց է տալիս գործողի անուն, որին հատուկ է բայասեռի քերականական կարգը, կարող է ուղիղ խնդիր լրացում ունենալ (խոսքը վերաբերում է ներգործական սեռի բայերին), իսկ ձևաբանորեն տարբերվում է նրանով, որ կարող է ստանալ **-վ-** ածանց և

⁶ **Այտընյան Ա.**, Քննական քերականության աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Եր., 1987, էջ 101: Տե՛ս Գազանճեան Յ., Նոր քերականության արդի հայերէն լեզուի, Պոլիս, 1907, էջ 140: Տասնապետեան Ե., Քերականութիւն, Անթիլիաս, 1990, էջ 106:

վերածվել կրավորականի, նրա դերը հիմնականում շարահյուսական է⁷: Պ. Պողոսյանը **ենթակայական դերբայ + եմ** կառույցը համարում է եղանակային ձև և առաջարկում է դրանք մտցնել բայի դիմավոր ձևերի հարացույցի մեջ՝ իբրև սահմանական եղանակի «պոտենցիալ և անցյալ պոտենցիալ ժամանակներ»⁸:

Ենթակայական դերբայը կազմվում է **-ող** մասնիկով: Այս մասնիկի ծագման մասին տեսակետները շատ են:

Ինչ վերաբերում է ենթակայական դերբայի կազմությանը, ապա նշենք, որ արևելահայերենում և արևմտահայերենում գործում են նույն սկզբունքները մի տարբերությամբ. արևմտահայերենում **ի** և **ու** լծորդության բայերի ենթակայական դերբայը կազմվում է **ե** լծորդության պարզ բայերի նման (ներկայի հիմք + ող)՝ **խօսիլ – խօսող, թողով – թողող**:

Ենթակայական դերբայը բայական համակարգի մեջ է մտնում, որ ունի սեռի և խնդրառության կարգեր, իսկ մյուս հատկանիշներով մոտենում է գոյականին կամ ածականին, ապա սրանից բխում է, որ ենթակայական դերբայը իր մեջ համատեղում է բայի և անվան հատկանիշներ: Մեր կարծիքով, ենթակայական դերբայի առարկայական և հատկանշային իմաստները ածանցյալ իմաստներ են. բուն իմաստով ենթակայականը գործողություն է, որը ընթացքի մեջ է: Ունի բային բնորոշ կարևոր երեք հատկանիշներ՝ բայիմաստ (որը ընթացքի մեջ եղող գործողությունն է), բայասեռ (ստանում է սեռի խնդիրներ) և կերպ (անկատար կերպ):

Ինչպես նշեցինք, ենթակայական դերբայը ազատ հանդես է գալիս գոյականաբար, սակայն դարձյալ այն կարծիքին ենք, որ գոյականաբար գործածությունը դեռևս գոյականացում չէ: Գոյականացում ասելով՝ նկատի պետք է ունենալ խոսքիմասային փոխանցումը, տարարժեքությունը, այսինքն՝ բառաձևը և՛ դերբայ է, և՛ գոյական, և ոչ թե դերբայ է, որը գործածվել է գոյականաբար, և որը արձանագրված է բառարան(ներ)ում: Երկու տարբերակներում էլ շարահյուսական որոշ կապակցությունների մեջ փոխանվանաբար հաճախակի կիրառվելով՝ այս դերբայը իմաստային յուրահատուկ զարգացում է ապրում. խամրում է դրա արտահայտած գործողության, ընթացքի գաղափարը, և միևնույն ժամանակ նրա ընդհանուր առարկայական նշանակությունը վերածվում է թանձրացականի: Որոշ բայերի ենթակայական դերբայները ինչպես արևելահայերենում, այնպես էլ արևմտահայերենում վերածվել են գոյականի (**ծնող(ք), ուսանող, գրող, զեկուցող, ծառայող, մատուցող, մտածող, ընթերցող** և այլն): Այսպիսի բառերում բայական իմաստը մթազնած է, գործողություն չի արտահայտում: Սրանց խոսքիմասային պատկանելությունը որոշելիս, իհարկե, պետք է հաշվի առնել նաև շարահյուսական կիրառությունները, սակայն չի կարելի անտեսել դրանց իմաստային-ձևաբանական հատկանիշները կամ հարացուցային

⁷ Աբրահամյան Ա., Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Եր., 1953, էջ 224-236:

⁸ Պողոսյան Պ., Բայի եղանակային ձևերի ոճական կիրառությունները արդի հայերենում՝ Եր., 1959, էջ 103:

արժեքը: Ստացվում է՝ որոշ դեպքերում լեզվում առաջանում են **համանուններ** և խոսքիմասային տարարժեքություն, հետևաբար նաև խոսքիմասային փոխանցումներ: Օրինակ՝ **գրող՝ որպես գրել** բային համապատասխան ենթակայական դերբայ նշանակում է՝ **նա, ով գրում է**, և ուղիղ խնդիր է պահանջում, իսկ առարկայական իմաստով նշանակում է հատկապես այն **անձը, որ գեղարվեստական ստեղծագործություններ է գրում**: Ընդհանրապես այս բառաձևերի գոյականացմանը պետք է որոշակի վերապահությամբ մոտենալ. սրանցից մի քանիսը՝ որպես գոյական, ունեն բառարանային գրանցում (ծնող, գրող, ուսանող և այլն): Երկու գրականների զարգացման ներկա փուլում կան ենթա-կայական դերբայներ, որոնք՝ որպես գոյական, թեև ամրագրված չեն բառարաններում, սակայն հանրության գիտակցության մեջ արդեն հստակ ընկալվում են որպես գոյականներ, ինչպես՝ **ընտրող, մտածող** (գիտնական, փիլիսոփա), **զեկուցող** և այլն: Նկատենք նաև, որ այս բառաձևերը շարունակում են մնալ նաև դերբայական հարացույցում: Եթե **-ող** ձևի մեջ դրսևորվում է ընթացքի գաղափար, ապա այն դերբայ է, եթե ոչ՝ գոյական:

Հարակատար դերբայ: Պայմանավորված հարակատար դերբայի երկբնույթ իմաստով (իր մեջ համատեղում է և՛ հատկանշային, և՛ ստորոգումային իմաստներ)՝ արևելահայերենում և արևմտահայերենում զգալիորեն տարբեր են դրա իրացումները, և երկար ժամանակ հայ քերականագիտության մեջ այս դերբայը չեն ընդունել որպես ինքնուրույն դերբայ, համարել են «անցեալ դերբայի» մի տարբերակ: Մ. Աբեղյանը մի քայլ առաջ է անցնում. «անցյալ դերբայի»-**ած** ձևի համար ստեղծում է առանձին տերմին՝ **հարակատար՝** դարձյալ դիտելով որպես «անցեալ դերբայի» մի տարբերակ⁹: Այս դերբայի արտահայտած իմաստներին շատ են անդրադարձել լեզվաբանները¹⁰: Էդ. Աղայանը գրում է, որ հարակատար դերբայն արտահայտում է գործողություն և վիճակ (դրություն), և այս երկու նշանակությունները միասնաբար են հանդես գալիս¹¹: Այս դերբայը կարող է կիրառվել գոյականաբար (հոլովվում է փոխանվանաբար և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվով՝ ենթարկվելով **ի** հոլովման), և այդ դեպքում այն ունի է ոչ միայն հատկանշային, այլև առարկայական նշանակություն:

Արևմտահայերենում նույնպես հարակատարն ունի նշված իմաստային հատկանիշները, և այս հարցում որևէ էական տարբերություն երկու գրականներում չի արձանագրվում: Սակայն քերականական գործածության մեջ կան էական տարբերություններ, որոնց անդրադարձել ենք հանգամանորեն:

Հարակատար դերբայը կազմվում է **-ած** մասնիկով: Ըստ Ա. Աբրահամյանի՝ այս ածանցը առաջին անգամ ստուգաբանել է Արսեն Բագրատունին, որը կարծում է, որ դա

⁹ **Աբեղյան Մ.**, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 102:

¹⁰ **Աբրահամյան Ա.**, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Եր., 1953, էջ 193: Տե՛ս **Սևակ Գ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Եր., 2008, էջ 299:

¹¹ Տե՛ս **Աղայան Էդ.**, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Եր., 1967, էջ 348-349:

«ածել» բայի արմատն է¹²: Մասնիկի ծագման մասին տեսակետները դարձյալ շատ են¹³:

Ինչ վերաբերում է **հարակատար դերբայ + եմ/էի** կառույցներին, ապա նշենք, որ արևմտահայերենում և արևելահայերենում հարակատար դերբայի իրացումները տարբեր են: Արևմտահայերենում բոլոր բայերի հարակատարը ինքնին և՛ **անկախ դերբայ** է, և՛ **կախյալ**: Մինչդեռ արևելահայերենում հարակատար դերբայի կախյալ (ստորոգումային ձև) լինելը մշտապես վեճերի տեղիք է տվել, և այսօր էլ, ըստ էության, այդ հարցը լուծված չէ: Մենք առավել հակված ենք հարցի վերաբերյալ էդ. Աղայանի այն տեսակետին, ըստ որի՝ արևելահայերենում **հարակատար+եմ/էի** կառույցները **եղանակաժամանակային ձևեր չեն**:

Արևմտահայ քերականագիտության մեջ հարակատարի իմաստը բնորոշելիս հիմնականում զուգահեռ է անցկացվում դրա և վաղակատար դերբայի իմաստների միջև: Վաղակատար դերբայը նույնպես ցույց է տալիս կատարված, ավարտված գործողություն, բայց հարակատարը գործողության կամ եղելության կատարված, ավարտված լինելը արտահայտելու հետ միասին դրսևորում է նաև գործողության կամ եղելության հետևանքը, «որը իբրև մնայուն դրություն հարատևում է»: Այսպես, և՛ վաղակատարը, և՛ հարակատարը անցյալ գործողություն են ցույց տալիս միայն այն տարբերությամբ, որ հարակատարի մեջ դրսևորվում է նաև գործողության հետևանքային կողմը: Հարակատար դերբայի այս յուրահատուկ կողմի անտեսման հետևանքով էլ հայ քերականագիտության մեջ շատ քերականներ այս դերբայը չեն ճանաչում որպես ինքնուրույն դերբայ: Ա. Այտընյանը աժանագրում է արևմտահայ գրականում հարակատար դերբայի գոյության փաստը, սակայն այն չի դիտարկում որպես առանձին դերբայ, այլ համարում է անցյալ դերբայի մի տարբերակ¹⁴: Նույնը տեսնում ենք նաև արևմտահայ մյուս քերականների աշխատություններում. **-ած** կառույցով դերբայը անցյալ դերբայի մի տարբերակ են համարում նաև Ն. Մելիք-Թանգյանը, Հ. Գազանճյանը¹⁵:

Արևմտահայերենում հարակատար դերբայով և **եմ** օժանդակ բայով արտահայտված կապակցությունները՝ հարակատար (հարակատար ներկա) և գերակատար (անցյալի հարակատար) անվանումներով, վաղակատարի ու անցյալի վաղակատարի հետ մեկտեղ սահմանական եղանակի ժամանակ են դիտվել դեռևս հայագետ Յովակիմ

¹² Նշենք, սակայն, որ Ա. Բագրատունու նշված աշխատությունում չգտանք Ա. Աբրահամյանի՝ **-ած** մասնիկի վերաբերյալ մատնանշած ստուգաբանությունը: (Մ. Աբեղյանը այս առիթով Բագրատունու անունը չի հիշատակում): Հմմտ. Աբրահամյան Ա., Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Եր., 1953, էջ 198-199:

¹³ **Աբեղյան Մ.**, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 244: **Տե՛ս Այտընեան Ա.**, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Եր., 1987, էջ 100-101: **Աբրահամյան Ա.**, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Եր., 1953, էջ 199:

¹⁴ Տե՛ս **Այտընեան Ա.**, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Եր., 1987, էջ 100, 102:

¹⁵ Տե՛ս Մելիք-Թանգեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 48: **Գազանճեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 112:

Շրյոդերի աշխատությունում¹⁶: Դրանք՝ որպես ժամանակաձև, առանձնացրել է Ա. Այտընյանը, որը և, ի տարբերություն նախորդների, վաղակատարի և հարակատարի ժամանակները առանձնացնելով իրարից, վաղակատարն ու անցյալի վաղակատարը կոչում է հարակատար անորոշ (**տեսեր եմ**) և գերակատար անորոշ (**տեսեր էի**), իսկ հարակատարն ու անցյալի հարակատարը՝ հարակատար (**տեսած եմ**) և գերակատար կամ վաղակատար (**տեսած էի**) ժամանակներ:

Արևմտահայերենում **հարակատար+եմ/էի** կառույցը, ի տարբերություն արևելահայերենի, բնորոշ է բոլոր բայերին՝ անկախ սեռից և իմաստից (**գրած եմ, գրած ես**): Հարակատարի ժխտական խոնարհման մեջ օժանդակ բայը ունի երկու դիրք. հանդես է գալիս և՛ հետադաս, և՛ նախադաս: «...Արևմտահայերենում այդ նույն կաղապարի ժխտականը կազմելիս,- գրում է Յու. Ավետիսյանը,- օժանդակ բայը, ինչպես բոլոր վերլուծական կազմություններում, կարող է գործածվել նախադաս դիրքով, որ արևմտահայ գրականում նույնիսկ նախընտրելի է (**գրած չեմ/չեմ գրած**)»¹⁷: Հետաքրքրական է հենց այս հանգամանքը. այսինքն՝ արևմտահայերենում, որքան էլ որ հարակատարով ձևերը եղանակաժամանակային ձևեր են, այնուամենայնիվ, ժխտական խոնարհման ժամանակ դրանք տարբերվում են: Հարակատարի ժխտական ձևերում օժանդակ բայի հետադաս կիրառությունը թերևս հուշում է այն մասին, որ նույնիսկ արևմտահայերենում պարզ ժամանակաձևի մեջ ևս ինչ-որ առումով հարակատարը գործողության իմաստին զուգահեռ պահում է նաև ածականական-հատկանշային նշանակությունը: Ավելին, գրական երկերի և պարբերական մամուլի, նաև լեզվակիրների կենդանի խոսքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ արևմտահայերենի ձևավորման շրջանի համեմատությամբ ներկայումս առավել տարածված են հարակատարի ձևերում ժխտված օժանդակ բայի նախադաս կիրառությունները: Ընդ որում, օժանդակ բայը հաճախ է հանդիպում հնչյունափոխված ձևով: Հարցի վերաբերյալ փորձել ենք վիճակագրություն անցկացնել: Ընտրել ենք արևմտահայերենով հրատարակվող տարբեր օրաթերթերի («Ազդակ», «Ժամանակ», «Զարթոնք») հինգական համար, դուրս ենք գրել **հարակատար+եմ/էի** կառույցների բոլոր կիրառությունները և համեմատելով 20-րդ դարասկզբի բնագրային նույն իրողությունների հետ՝ նկատել ենք, որ 20-րդ դարասկզբի և այսօրվա արևմտահայերենում նշված ձևերի միջև կան ինչ-ինչ փոփոխություններ. իրոք, ժխտական խոնարհման ժամանակ գերիշխող են ժխտված օժանդակ բայի նախադաս կիրառությունները: Տարածված են նաև հարակատար ներկա ժամանակաձևի եզակի երրորդ դեմքում օժանդակ բայի հնչյունափոխության դեպքերը: Օրինակ՝ «Անիկա ինձի նամակ **դրկած չէ...**» (Ե. Օ.), «Կյանքիս մեջ շեղում մը **կատարված չէ**» (Զ. Ո.), «**Տխրած եմ** տակավին, երբ փոթորիկ է մը յետոյ, **չեմ գտած** տապալած ծառ մը» (Ն. Ս.), «Սուրիոյ ղեկավարութիւնն տակաւին **չի որոշած** իր ընելիքները...» («Ազդակ»), «Պոլսո մէջ

¹⁶ Տե՛ս **Շրոդեր Յովակիմ**, Արամեան լեզուին գանձ, Ամստերդամ, 1711, էջ 106:

¹⁷ **Ավետիսյան Յու.**, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական քերականություն, Եր., 2007, էջ 155:

անիկա **չի կրցած** տակափն գտնել ինքզինքը» («Ժամանակ») և այլն: Այս փոփոխությունների պատճառը ոչ միայն լեզվի բնական զարգացումն է, այլև մի շարք արտալեզվական գործոնների ազդեցությունը: (Նկատենք, որ արևմտահայերենը հասկանալի պատճառներով այսօր չունի նախկին կանոնավորությունը. լեզվական միևնույն երևույթը Սփյուռքի տարբեր համայնքներում ունի իրացման զանազան դրսևորումներ):

Արևելահայերենի համեմատությամբ այս ժամանակաձևը արևմտահայերենում ունի իմաստային տարբերություն. այն վաղակատար դերբայի նման ցույց է տալիս խոսելու պահից առաջ կատարված, ավարտված գործողություն, այսինքն՝ **գրած է, կարդացած է** ձևերը արտահայտում են նույն իմաստը, ինչ **գրեր է, կարդացեր է**, և մտնում է անցյալ ժամանակի բայաձևի հարացույցի մեջ: Եվ ի տարբերություն վաղակատարով բաղադրված ժամանակաձևերի՝ թե՛ գրավոր, թե՛ բանավոր խոսքում ունի առավել հաճախական գործածություն: Ավելին, հարակատարով բաղադրված ժամանակաձևերի ժխտականը գործածվում է վաղակատարով կազմված ձևերի ժխտականի փոխարեն՝ ամբողջովին ծածկելով դրանց իմաստային-քերականական դաշտերը, ինչպես՝ **գրեր եմ // գրեր էի - չեմ գրած // չէի գրած:**

Ձեմ գրեր // չէի գրեր ձևերը արևմտահայերենում անկատար ներկայի և անկատար անցյալի ձևեր են. այսինքն՝ ժխտման դերբայն է: Այս դեպքում ևս խոսքը քերականական համանունության մասին է: Տարբերությունն ակնհայտ է դառնում, երբ համեմատում ենք **ա** խոնարհման բայերը կամ սոսկածանվոր և պատճառական բայերը, ինչպես՝ **կը կարդամ - չեմ կարդար և կարդացեր եմ - չեմ կարդացած:** Առաջին դեպքում սահմանական ներկայի ժխտականն է, երկրորդ դեպքում՝ վաղակատար ներկայինը:

2.5. Բայի և մակբայի քերականական-իմաստային հատկանիշները դերբայական համակարգում: Բայական համակարգում դերբայները առնչություններ են դրսևորում նաև մակբայ խոսքի մասի հետ: Արևելահայերենում դերբայներից մակբայական արժեք ունի հիմնականում **համակատար** (անկատար երկրորդ) դերբայը, իսկ արևմտահայերենում՝ **ընթացակցական** դերբայը: Հարակատար դերբայը երկու գրականներում էլ կարող է ունենալ մակբայական կիրառություն: **Համակատար** դերբայ արևմտահայերենում չկա:

Համակատար դերբայ: **-իս** մասնիկով դերբայական ձևը կա **ել** և **Ում** ճյուղերի բարբառներում և գործածվում էր դեռևս գրաբարում: Անդրադառնալով **-իս** վերջավորությամբ ձևին՝ Մ. Աբեղյանն այն անվանում է մակբայ՝ **«դերբայական մակբայ կամ բայական մակբայ»**¹⁸: Այն համարել են անկատար դերբայի մի տարատեսակ և ոչ թե առանձին դերբայ՝ «համակատար», «համընթացական», «զուգընթացական», «հարակցական» անվանումներով կամ **ժամանակային դերբայ**:

Պետք է նշել, որ այս անվանումը կարող է ընկալվել որպես իմաստային հատկանիշ, մինչդեռ դերբայը ժամանակ չի արտահայտում: Իհարկե, **-ում** և **-իս** ձևերը չեն կարող դիտվել սոսկ որպես նույն քերականական կարգի տարբերակներ, սակայն սխալ

¹⁸ **Աբեղյան Մ.**, Աշխարհաբարի քերականություն« Վաղարշապատ, 1906, էջ 161:

կլիններ անտեսել այս ձևերի իմաստային և կիրառական ընդհանրությունները: Սա հաշվի առնելով՝ Մ. Ասատրյանը առաջարկում է **-ում**-ով ձևը կոչել **անկատար առաջին** կամ ուղղակի **անկատար**, իսկ **-իս**-ով ձևը՝ **անկատար երկրորդ**¹⁹:

Արևելահայերենում համակատարի **-իս** մասնիկը դրվում է բոլոր բայերի դերբայական հիմքի վրա. ինչպես՝ **լսել-լսելիս, գթալ-գթալիս, բարձրանալ-բարձրանալիս, վախեցնել-վախեցնելիս** և այլն:

Ընթացակցական դերբայ: Հայ քերականության մեջ որոշ լեզվաբաններ դերբայական համակարգում առանձնացնում են ընթացակցական դերբայ²⁰: Այն արտահայտում է դիմավոր բայով դրսևորվող գործողությանը կամ եղելությանը զուգահեռ ընթացող մի ուրիշ գործողության կամ եղելության գաղափար:

Դերբայական այս ձևը ծագում է անորոշ դերբայից և ունի հատուկ մասնիկ՝ **-էն**, որը անմիջականորեն դրվում է անորոշի վրա, այսպես՝ **երգել+էն, լալ+էն** և այլն: Պատասխանում է **ի՞նչ ընելէն, ի՞նչ ըլլալէն** հարցերին:

Այս դերբայը տարբերակվում է արևմտահայ քերականության մեջ: Բացի սրանից՝ այն տարածված է նաև որոշ բարբառներում: Ընթացակցական դերբայը՝ որպես ինքնուրույն դերբայական ձև, դիտարկում է Էդ. Աղայանը²¹: Ըստ Էդ. Աղայանի՝ արևելահայ գրական լեզվում այս դերբայը սահմանափակ գործածություն ունի, այն էլ իբրև խոսակցական ձև. դրա փոխարեն գործածվում է անորոշ դերբայի գործիական հոլովը (**երգելէն-երգելով, գոռալէն-գոռալով**): Մեր կարծիքով՝ այս ձևերը ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում գործածական չեն ընդհանրապես:

Արևմտահայերենում այս դերբայը ունի համեմատաբար լայն կիրառություն. հանդես է գալիս ձևի պարագայի պաշտոնով, ինչպես՝ «Պատառները կոկորդնուս մեջ **խեղդվելեն** կճաշեիք» (Զ. Ռ.): «Ճերմակ-ճերմակ **լողալեն** կու գար» (Հ. Օ.): «Այս ամառ ալ հոգին **խածնելեն, իյնալեն-ելլալեն**, պիտի կրնա մինչև հոն գալ» (Հ. Օ.): «Ուտքի՛ ելեք **խաչակնքելեն**» (Ն. Ս.): «Պիտի անցնիմ ես այս գիշեր Յոյսի ոսկի բոցին անուրջն **առկայծելեն**» (Ս.):

Փոխանվանական կիրառությամբ այն նաև կարող է դառնալ տեղի պարագա՝ **հնձելեն կու գամ, երգելեն կու գամ** (հնձելու տեղից, երգելու տեղից...):

Ընթացակցական դերբայը քերականական համանունություն է դրսևորում անորոշ դերբայի բացառական հոլովածիկի հետ. սակայն դրանք ունեն իմաստային տարբերակում: Բացառական հոլովով դրված անորոշը պատասխանում է **ինչէ՛ն, ինչո՞ւ** հարցերին (Անունդ **կանչելեն** ձենս քաշվեցավ (Հ.)): Իսկ ընթացակցական դերբայը պատասխանում է **ի՞նչ ըլլալէն, ի՞նչ ընելէն (ինչպե՛ս)** հարցերին՝ «Պուտ-պուտ փաթիլներ **փայլելեն** կիյնային» (Հ. Օ.): Սակայն երբեմն տարբերակումը հստակ չի

¹⁹ **Ասատրյան Մ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Եր., 1973, հ. Բ, էջ 269:

²⁰ **Տե՛ս Աղայան Էդ.**, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Եր., 1967, էջ 358-359:

²¹ **Աղայան Էդ.**, Մեղրու բարբառը, Եր., 1954, էջ 196-197:

երևում, օրինակ՝ **ուրախանայէն** կ'երգեր, նշանակում է ուրախանալով՝ց էր երգում, թե՛ ուրախանալով էր երգում: Որոշ լեզվաբաններ չեն տարբերակում ընթացակցական դերբայը. այն համարում են անորոշի բացառական հոլովածն: Նման մոտեցում նկատել ենք Հ. Աճառյանի «Քննություն Պոլսահայ բարբառի» աշխատությունում²²:

Ամփոփելով նշենք, որ արևելահայերենում և արևմտահայերենում դերբայական հարացույցի ձևերը, նմանություններով հանդերձ, դրսևորում են կազմության և կիրառության տարբերություններ: Պայմանավորված գործածությամբ՝ դրանք արտահայտում են իմաստային բազմազանություն. դրա շնորհիվ երկու գրական լեզուներում էլ առավել ակնհայտ են դառնում առնչությունները գոյական, ածական և մակբայ խոսքի մասերի հետ: Պայմանավորված իմաստային յուրահատկությամբ՝ այդ առնչությունները լինում են բուն դերբայական իմաստից բխող կամ պայմանավորված են փոխանվանական կիրառությամբ:

2.6. Տեղաշարժեր արևմտահայերենի բայի խոնարհման համակարգում: Բայի խոնարհված ձևերին չենք անդրադարձել, քանի որ հարցը ըստ էության քննվել է մենագրություններում, գիտաուսումնական ձեռնարկներում: Սակայն անհրաժեշտ ենք համարել երկու խոսքով ներկայացնել արևմտահայերենի բայի խոնարհված ձևերում կատարված ինչ-ինչ փոփոխություններ, որոնք ձևակազմական իրողություններ են:

Բայակազմության և ձևակազմության որևէ հարցի մասին խոսելիս նկատի ենք ունեցել և՛ արևելահայերենի, և՛ արևմտահայերենի **գրական նորմով սահմանված**, այսպես ասած, դասական լեզվավիճակի իրողությունները: Սակայն, ինչպես արդեն նշել ենք, տարբեր (արտալեզվական և լեզվական) գործոններով պայմանավորված, բոլոր կենդանի լեզուները իրենց զարգացման ընթացքում անընդհատ ինչ-ինչ փոփոխությունների, տեղաշարժերի են ենթարկվում: Գալիս է մի պահ, երբ լեզվի մեջ ստեղծվում է այնպիսի վիճակ, որ քերականական նույն երևույթն արտահայտելու համար առաջ են գալիս մի քանի տարբերակներ, որոնք դառնում են հավասարապես գործածական: Այդ տարբերակները սովորաբար առաջ են գալիս խոսակցական լեզվում, իրենց սկզբնական «հղացման» մեջ հաճախ, որպես կանոն, սխալակազմության, խոսքային անհետևողականության կամ չիմացության հետևանք են: Դրանցից մի քանիսը, սակայն, ժամանակի ընթացքում միտում են ցուցաբերում տարածվելու, ընդհանրանալու: Եվ շատ դեպքերում անհրաժեշտ է, որ դրանք լեզվական կանոնի ուժ ստանան (դրա վկայությունն է մեր լեզվի զարգացման ողջ ընթացքը), արձանագրվեն և ամրագրվեն որպես կանոնավոր ձևեր:

Արևելահայերենի համեմատությամբ արևմտահայերենում այդ փոփոխություններն ու անցումները (բոլոր մակարդակներում) առավել շատ են և շատ առումներով անհամակարգելի: Պատճառները խիստ տարբեր են. մի կողմից՝ գերակա լեզուների (նաև արևելահայերենի), ինչպես նաև տարբեր մշակույթների ազդեցությունը, մյուս կողմից՝ հայերենով և հայկական կրթության կտրուկ նվազումը, համայնքային տարանջատ վիճակը էապես ներազդում են լեզվի որակների վրա: Իսկ վերջին

²² Աճառյան Հ., Քննություն Պոլսահայ բարբառի, Եր., 1941, էջ 156:

տարիներին արևմտահայերենի առկա գոյությունը էլ ավելի վտանգվեց Մերձավոր Արևելքի հայ համայնքների կամ, այսպես ասած, դասական Սփյուռքի տարրալուծման հետևանքով²³: Խնդրի մասին դեռևս խորհրդային տարիներին մտահոգություն է հայտնում Արևմտահայերենի եզրաբանական խորհուրդը. «Լեզուն գործածող հաւաքականութեան մասնատուածութիւնը եւ ցրուածութիւնը, զանազան երկիրներուն մէջ հիմնուած գաղութներու միջեւ եղած անբաւարար կապը, լեզուական միասնութիւնը ստեղծող ընդհանուր՝ համասփիւռքային մամուլի, հեռատեսիլի չգոյությունը եւ այլն լեզուին բնականոն զարգացումը խոչընդոտող գործօններ են»²⁴:

Արդի արևմտահայերենն էսպես տարբերվում է իր դասական որակից. նկատելի տեղաշարժեր կան լեզվական բոլոր համակարգերում, որոնցից բայական համակարգի միայն ձևակազմական և իմաստային որոշ փոփոխությունների կանդարադանանք: Դրանք առայժմ առանձին ուսումնասիրության նյութ չեն դարձել և մեկնաբանության կարիք ունեն: Թերևս այդ փոփոխությունները մեծ թիվ չեն կազմում, բայց եղածներն էլ արևմտահայերենի արդի վիճակում հաճախադեպ կիրառություններ ունեն: Ավելին, միևնույն քերականական իմաստի համար առաջացած տարբերակային ձևերը հանդիպում են անգամ նույն տեքստում: Ասվածը վերաբերում է ոչ միայն հեղինակային առանձին ստեղծագործությունների (որոնցում այդ տարբեր ձևերի գործածությունը կարող է ոճական նպատակ ունենալ), այլև, օրինակ, մամուլի և լեզվակիրների խոսքին:

Այսպես, հիմք ընդունելով սփյուռքահայ արդի մամուլի լեզուն, որոշակի ներհամակարգային տեղաշարժ ենք նկատել **ու** լծորդության բայերի ձևակազմության մեջ, այն է՝ **ու** լծորդը դարձել է **ե**: Առանց այն էլ **ու** լծորդով բայերի թիվը խիստ սահմանափակ էր, իսկ այժմ նույնիսկ ամենագործածական **թողուլ** բայը ոչ միայն չունի խոնարհման ողջ հարացույցը, այլև դուրս է եկել գործածությունից: Այդ բայը խոսակցական արևմտահայերենում փոխարինվել է **ձգել** բայով: Առավել գործածական մնացել է **թողուլ** բայի միայն **թող** ձևը՝ որպես ըղձականի եղանակիչ՝ **թող երթա, թող մարէ: Արգելուլ** բայը գերազանցապես հանդիպել է **արգիլել** ձևով, իսկ **ջեռնուլ** բայը վաղուց դուրս է մղված գործածությունից:

Խոնարհման համակարգում նկատել ենք հետևյալ փոփոխությունները: **Թքանել** բայն այսօր ունի չորս տարբերակային ձևեր՝ **թքանել, թքնել, թքնիլ, թքիլ**, որոնք անցյալ կատարյալի և հրամայականի կազմության ժամանակ խոնարհվում են հինգ ձևով: Եվ դժվար է ասել, թե դրանցից որևէ մեկը սխալ է, քանի որ գրեթե հավասարաչափ են գործածվում: Այդ ձևերն են՝ ա) անցյալ կատարյալ՝ **թքի // թքայ // թուքի // թքնեցի // թքեցի, թքիր // թքար // թուքիր // թքնեցիր // թքեցիր, թքաւ // թքաւ // թուքաւ // թքնեց // թքեց**, բ) հրամայական՝ **թո՛ւք // թքի՛ր // թո՛ւք // թքնէ՛ // թքէ՛: Կառուցանել** բայը ևս արևմտահայերենում կիրառվում է երեք ձևով՝ ա)

²³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Ավետիսյան Յու.**, Արևմտահայերեն. խնդիրներ և հեռանկարներ, «Հայագիտության հարցեր», դ 2, Եր., 2014, էջ 23-33:

²⁴ «Արեւմտահայ աշխարհաբարի եզրաբանական խորհուրդ», Ուղեցոյց, պրակ Ա, Մարտի, 1993, էջ 2:

անցյալ կատարյալ՝ **կառուցանեցի // կառուցի // կառուցեցի, կառուցանեցիր // կառուցիր // կառուցեցիր, կառուցանեց // կառուց // կառուցեց, բ**) հրամայական՝ **կառուցանե՛ք // կառուցո՛ւր // կառուցե՛ք**։

Թերևս կլինեն ձևակազմական այլ փոփոխություններ ևս (որոնք չենք նկատել)։

Ամփոփելով նշենք, որ այս փոփոխությունները ինչ-որ առումով սպասելի են. վերջին տասնամյակներում, հասարակական-քաղաքական հայտնի իրադարձություններով պայմանավորված՝ շատ է ակտիվացել Հայրենիք-Սփյուռք կապը, և արևելահայերենի ազդեցությունը թերևս դարձել է անխուսափելի։ Ինչևէ. այսօր երկու գրականները ակնհայտորեն փոխադարձաբար ազդում են իրար վրա. արևելահայերենի ազդեցությամբ պայմանավորված՝ արևմտահայերենում արտասանության մեջ նկատվում է եռաստիճան բաղաձայնական համակարգի վերականգնում²⁵, արևելահայերենի բառապաշարը տասնամյակներ է՝ համալրվում է արևմտահայերեն նորակազմություններով²⁶։ Իսկ արևմտահայերենի խոնարհման համակարգի նշված փոփոխություններում թերևս մեծ է կրկին արևելահայերենի ներգործման դերը։ Հեռու մնալով հայերենագիտության խրթին-վիճահարույց հարցերից մեկից՝ երկու տարբերակների մերձեցման խնդրից, նշենք միայն, որ այդ ազդեցությունները ոչ միայն չեն քննադատվում, այլև նույնիսկ խրախուսվում են մասնագետ-լեզվաբանների, ՁԼՄ ներկայացուցիչների, ազգային-հասարակական-քաղաքական գործիչների կողմից։ Եվ սա հույս է տալիս, որ գուցե մի օր նաև գտնենք այդքան ցանկալի մերձեցման ուղին։

Եզրակացություններ։ Գրական արևելահայերենի և արևմտահայերենի բայական համակարգերի, հատկապես բայի կազմության քերականական կարգի զուգահրակական քննությունը հանգեցնում է հետևյալ եզրակացությունների։ Հայերենն ավանդաբար պահպանել է առավելապես **սեփական բառակազմական միջոցներով** բառապաշարը հարստացնելու իր առանձնահատկությունը՝ նախկին բառակազմական կաղապարների գործուն կիրառությամբ։ Սա ցույց է տալիս, որ ավանդաբար հայերենի երկու տարբերակներում էլ բառակազմական համակարգն ավելի կայուն է եղել լեզվի մյուս՝ ձևաբանական և շարահյուսական համակարգերի համեմատությամբ։ Արևելահայերենի ու արևմտահայերենի բայական համակարգերում **հարադրական բայերը հիմնականում համընկնում են** իրենց իմաստային, քերականական և բառակազմական հատկանիշներով։ Սակայն **քիչ չեն նաև տարբերությունները**, որոնք դրսևորվում են թե՛ բառակազմության, թե՛ ձևակազմության մեջ, հետևաբար նաև խոնարհման համակարգերում։ Այդ տարբերությունները պայմանավորված են և՛ լեզվական (լեզվի զարգացման նախորդ փուլերի՝ գրաբարի և միջին հայերենի ժառանգորդությամբ, տարբեր բարբառային հիմքերով), և՛ արտալեզվական գործոններով։ Չնայած դասական քերականության մեջ նշվում է, որ արևմտահայերենը **պահել է գրաբարյան**

²⁵ Տե՛ս **Սաքապետոյան Ռ.**, Արևմտահայերենի դասագիրք, Եր., 2006, էջ 12։

²⁶ Տե՛ս «Արեւմտահայ աշխարհաբարի եզրաբանական խորհուրդ», Ուղեցույց, պրակ Գ, Մարտել, 1998, էջ 64։ Տե՛ս **Սաքապետոյան Ռ.**, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները, Եր., 2004։

չորս լծորդությունները, սակայն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ **մասամբ** է պահել. **ու** լծորդության բայերից միայն **թողուլ**-ն է պահպանվել, այն էլ ոչ ամբողջական հարացուցցով: Այլ խոսքի մասերից բայեր բաղադրելիս արևելահայերենում առավել կենսունակ է **-ել** լծորդը, իսկ արևմտահայերենում՝ **-իլ**-ը: Արևելահայերենում և արևմտահայերենում այլ խոսքի մասերից կազմված բայերը և ինքնուրույն գործածություն չունեցող բայարմատներից բաղադրված բոլոր բայերը ունեն հետևյալ կաղապարները՝ **1.** բայարմատ + բայակերտ ածանց, **2.** գոյական + բայակերտ ածանց, **3.** գոյական + բայաձանց + բայակերտ ածանց, **4.** ածական + բայակերտ ածանց, **5.** ածական + բայաձանց + բայակերտ ածանց, **6.** թվական + բայակերտ ածանց, **7.** թվական + բայաձանց + բայակերտ ածանց, **8.** դերանուն + բայաձանց + բայակերտ ածանց, **9.** մակբայ + բայաձանց + բայակերտ ածանց, **10.** ձայնարկություն + բայակերտ ածանց: Բայակազմ համադրական բայերը արևելահայերենում և արևմտահայերենում կազմվում են երկու եղանակով՝ **նախածանցմամբ**. Նոր բայը բաղադրվում է **վեր-, արտ-, բաղ-, ներ-, համ-, հակ-** նախածանց(ներ) + **բայ** կաղապար(ներ)ով և **վերջածանցմամբ**. Նոր բայը բաղադրվում է **բայ + -ացն-, -եցն-, -ցն-, -ուց-, -տ-, -կոտ-, -կոտ-, -ատ-, -ոտ-, -կլտ-, -վ-// -ու-** վերջածանցներ կաղապար(ներ)ով: Բայական-բառակազմական բոլոր ածանցներն էլ **ընդհանուր են** երկու գրականների համար: Սակայն հանդիպում են հնչյունափոխված կամ դիրքային տարբերակներով (**-անալ, -նալ**), և կիրառության կամ կենսունակության տեսակետից սրանց դաշտերը **ամբողջությամբ չեն համընկնում**: Հնչյունափոխության պայմանավորված՝ գրական արևմտահայերենում **-ն**-աձանցը դառնում է համանուն՝ բուն **-ն**- (մեռնի) և **-ան-, -են-**ի դիրքային տարբերակ **-ն**- (գողնալ), որոնց տարբերությունները երևան են գալիս կատարյալի հիմքում՝ **մեռ-** և **գողց-**: Բայակազմական օրինաչափությունները նույնպես ընդհանուր են, սակայն **տարբեր են բառակազմական կաղապարները**, կապված բառակազմական ձևույթների տարբերակների հետ: Տարբերությունը միայն անցյալի հիմքն է. արևելահայերենի ցույական հիմքի **-աց, -եց** ցուցիչների դիմաց արևմտահայերենն ունի **-աց, -եց, -ուց, -ց**: Երկու գրականներում էլ գործում են պատճառական միևնույն ածանցները. բոլոր պատճառականները **ե** լծորդության են: Սակայն բոլոր բայերի պատճառականները արևելահայերենում կազմվում են **րեական** հիմքից, իսկ արևմտահայերենում **-ցն-**աձանցով բայերի պատճառականները կազմվում են հետևյալ կերպ. **-ցն-**աձանցի **ն**-ն փոխվում է **ուց**-ի. այսինքն ձևավորվում է պատճառականի **-ցուց-** հիմքակազմիչը: Կրավորականության ցուցիչը երկու գրականներում էլ **-ու-// -վ-**-ն է (արևմտահայերենում սակավ դեպքերում բացակայում է), բոլոր կրավորականները գրական արևելահայերենում **ե** լծորդության են, իսկ գրական արևմտահայերենում՝ **ի**: Բազմապատկական բայերը, հիմնականում բարբառային ծագում ունենալով, առավել շատ են, բազմազան կազմություններ ունեն և շատ ավելի գործածական են գրական արևմտահայերենում: Արևմտահայերենում և արևելահայերենում համընկնող անկախ դերբայները երեքն են՝ **անորոշ, հարակատար, ենթակայական (ապառնի երկրորդը)**, որոշ վերապահությամբ): Արևելահայ գրական լեզվում առանձնացվում է նաև **անկատար երկրորդ դերբայը**, իսկ արևմտահա-

յերենում՝ **ընթացակցական դերբայը**: Բայի անդեմ ձևերը կամ դերբայները երկու գրականներում իմաստային առումով, քերականական ընդհանուր և էական հատկանիշներով **հիմնական տարբերություններ չեն դրսևորում**: Անորոշ դերբայն ունի ելակետային արժեք, որով տարբերակվում են լծորդությունները: Որպես բայի սկզբնաձև՝ անորոշ դերբայի կազմում հանդես են գալիս բայական համակարգում եղած բոլոր բայաձանցները: Երկու գրականներում անորոշը չի մասնակցում բայի խոնարհմանը, բայց հոլովվում է: Ի տարբերություն արևելահայերենի՝ արևմտահայերենում հարակատար դերբայը **ձևաբանական դեր** ունի, այն օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերով կազմում է հարակատար ներկա և հարակատար անցյալ ժամանակներ: Արևելահայ գրականում դրանց դրսևորած իմաստը արտահայտելու համար կիրառվում են սովորաբար վաղակատարի համապատասխան ձևերը: Եթե արևմտահայերենում այս դերբայը մասնակցում է նաև հիմնական ժամանակային ձևերի կազմությանը, ապա արևելահայերենում այն մասնակցում է միայն երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների կազմությանը: Երկու գրականներում էլ ենթակայական դերբայը **չունի ձևակազմական արժեք**: Արևմտահայ գրական լեզվում **ընթացակցական դերբայի** տարբերակումը միանշանակ է. այն **չի կարելի համարել** անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձև: Արևելահայ գրականում անկատար երկրորդ դերբայը ունի լայն կիրառություն, և դա (անկատար դերբայը) արևելահայերենի հիմնական տարբերակիչ հատկանիշն է արևմտահայերենից: Թե՛ արևելահայերենում, թե՛ արևմտահայերենում **ապառնի երկրորդ դերբայի** նշանակությունը շատ հաճախ փոխարինվում է անորոշ դերբայով: Ապառնի դերբայների մեծ մասի մեջ զարգանում է առարկայական նշանակություն, և, այսպիսով, դրանք վերածվում են գոյականների:

Ատենախոսության թեմայով հրատարակվել են՝

1. Համբարձումյան Ռ. Այլ խոսքի մասերից կազմված բայերը արևելահայերենում և արևմտահայերենում // Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, Երևան, 2008, էջ 37-41:
2. Համբարձումյան Ռ. Անցողական բայերը արևելահայերենում և արևմտահայերենում // Կանթեղ, Երևան, 2009, էջ 79-85:
3. Համբարձումյան Ռ. Անանցողական բայերը արևելահայերենում և արևմտահայերենում // Հայագիտական հանդես, Երևան 2009, էջ 39-45:
4. Համբարձումյան Ռ. Հարադրավոր բայերը արևելահայերենում և արևմտահայերենում // Մխիթար Գոշ, Վանաձոր 2010, էջ 17-24:
5. Համբարձումյան Ռ. Շահան Շահնուրի «Պճեղ մը անուշ սիրտ» պատմվածքի պատկերավորման համակարգը // Հայագիտական հանդես, Երևան 2010, էջ 57-63:

Амбарцумян Рима Сержиковна
Сопоставительное исследование независимых причастий
восточноармянского и западноармянского языков
Диссертация на соискание ученой степени кандидата
филологических наук по специальности 10.02.01 – Армянский язык
Защита состоится 21 декабря 2016 г. в 14.00 на заседании
специализированного совета 019 Института языка им. Р. Ачаряна НАН
РА (адрес: 0015, Ереван, ул. Григора Лусаворича 15).

Резюме

Предметом данной диссертации является сопоставительное исследование глаголообразовательных форм литературного восточно-армянского и литературного западно-армянского языков, характеристика глагольной системы, в частности, характеристика форм образования глаголов на основе установления целостности концепций относительно глагольного словообразования, а также смысловое, грамматическое и структурное исследование. В данной диссертации параллельно исследуются формы образования глаголов в литературном восточно-армянском и литературном западно-армянском языках, основываясь на их общих и различительных морфологическо-смысловых признаках, исследуется обнаружение сходств и различий глагольных рядов литературного западно-армянского языка и глагольных структурных типов литературного восточно-армянского языка, принимая во внимание исходящие из них основообразовательные и словообразовательные особенности, особенно обусловленные глагольными аффиксами родовые и видовые значения, а также различия смысловых полей в обоих языках. Характеристика языковых реальностей, в частности, сопоставительно-типологическая характеристика грамматических порядков имеет большое практическое значение, научно-обоснованное описание типологических особенностей не только иностранного, но и родного языков служит для лучшего понимания особенностей данного языка и большего проникания в его структурные особенности.

Сопоставительное исследование литературного восточно-армянского и литературного западно-армянского языков проводилось не

часто, хотя тема, несомненно, достойна детального обследования, что сегодня является довольно актуальной темой.

На этой плоскости выявляется ряд вопросов, и попытка ответить на эти вопросы является основной задачей диссертации. Этими вопросами являются: проявляются ли одним и тем же способом те или иные формы в литературном восточно-армянском и литературном западно-армянском языках, какой словообразовательный метод является более действенным: сложение или аффиксация, какой аффикс является более жизнеспособным. Особенно важно исследование глагольных словообразованных форм в двух языках, обнаружение особенностей глагольных структурных типов в литературном восточно-армянском и литературном западно-армянском языках, имея ввиду исходящие из них основообразовательные, словообразовательные реальности, а также родовые и видовые значения глагольных аффиксов и их смысловые различия в двух языках. В диссертации представлены наиболее жизнеспособные формы, приведены статистические данные, а также проанализированы тенденции развития глагольного словообразования.

Исследование данных научных материалов в диссертации привели к следующим выводам:

1. Глаголообразовательные все аффиксы являются общими в двух языках, но они не всегда совпадают в фонетической форме, а также имеют разную жизнеспособность.

2. Глаголообразовательные принципы также являются общими, но у них разные словообразовательные модели связи с вариантами словообразовательных морфем.

3. В обоих языках употребляются одни и те же каузативные аффиксы, но в них проявляются разные основообразовательные свойства.

4. Страдательный залог формируется одним и тем же способом, но страдательные глаголы в западноармянском языке могут формироваться иным путем-без аффикса.

5. Интеративные глаголы распространены в западно-армянском языке, чем в восточноармянском.

Выпущенный научный материал также может быть использован в лексикологических и морфологических пособиях, учебниках и т.д.

Hambardzumyan Rima Serzhik
Comparative Examination of Independent Participles in
Eastern and Western Armenian

Resume

The subject of this thesis is a comparative study of literary forms verb-formation Eastern Armenian and Western Armenian literary language, verbal description of the system, in particular, the characteristic forms of verbs education by establishing the integrity of the concepts concerning the verbal word-formation, as well as semantic, grammatical and structural investigation. In this thesis we study parallel forms of education of the verbs in literary Eastern Armenian and Western Armenian literary language, based on their common and distinctive morpho-semantic features, we investigate the discovery of similarities and differences in verbal series of literary Western Armenian language and verb structure types of literary East Armenian language, taking into account the outgoing one basis-formation and word features, especially due to the verbal affixes genera and species of importance as well as differences in semantic fields in both languages. Characteristics of linguistic reality, in particular, a comparative-typological characteristics of grammatical order is of great practical importance, scientifically based description of the typological characteristics of not only foreign, but also the native language serves as a better understanding of the language and greater penetration of its structural features.

A comparative study of literary Eastern Armenian and Western Armenian literary language was not often, although the subject is undoubtedly worthy of detailed examination, that today is a pretty hot topic.

On this plane, reveals a number of issues, and attempt to answer these questions is the main objective of the thesis. These questions are: Are the same way to some form of literary Eastern Armenian and Western Armenian literary language, which word-formation method is more efficient: adding or affixation, which affix is more viable. Particularly important study of verb forms in the derivation of the two languages, the detection of structural features of verb types in the literature of Eastern Armenian and Western Armenian literary language, referring to the outgoing one basis-formation, formative reality as well as generic and specific meanings of verbal affixes and their semantic differences in two languages.

The thesis presents the most viable form, presents statistical data and analyze trends in the development of verbal derivation.

The investigation of these research materials in the dissertation led to the following conclusions: Armenian has traditionally preserved the principle of enriching its word stock through its **own word-formation means**, actively making use of previous word-building patterns. This fact clearly depicts that the word-formation system of the Armenian language has been more consistent than the morphological and syntactic

systems. In the verbal systems of Eastern and Western Armenian the semantic, grammatical and word-formation characteristics of **compound verbs mostly coincide**. Yet **there are also a number of deviations** observed both in word-formation and morphology, and consequently in the conjugation system. These differences are conditioned not only by linguistic factors (deriving from the previous stages of language development, i.e. grabar – Old Armenian, and Middle Armenian) but also extralinguistic ones. Although traditional grammatical approach suggests that Western Armenian **has preserved Old Armenian** four inflections, research shows that it has been done partially. It is only the conjugatable verb *թողնուլ* [*toghul*], which has reached our days, however its paradigm is incomplete. While composing verbs from other parts of speech the most widely used inflection in Eastern Armenian is *-ել* [-el] and in Western Armenian – *-իլ* [-il]. In Eastern and Western Armenian compound verbs derived from other parts of speech and verb roots of dependent character have the following paradigms: 1) verb root + verb-formation particle, 2) noun + verb-formation particle, 3) noun + verbal affix + verb-formation particle, 4) adjective + verb-formation particle, 5) adjective + verbal affix + verb-formation particle, 6) numeral + verb-formation particle, 7) numeral + verbal affix + verb-formation particle, 8) pronoun + verbal affix + verb-formation particle, 9) adverb + verbal affix + verb-formation particle, 10) interjection + verbal affix + verb-formation particle. Simple verbs in Eastern and Western Armenian are formed in two ways: **(1) by adding a prefix** – the new verb is formed following the pattern **prefix/es** (*վեր-* [ver-], *արտ-* [art-], *բաղ-* [bagh-], *ներ-* [ner-], *համ-* [ham-], *հակ-* [hak-]) + verb; and **(2) by adding a suffix** – the new verb is formed following the pattern **verb + suffix/es** (*-ացն-* [-atsn-], *-եցն-* [-etsn-], *-ցն-* [-tsn-], *-ուց-* [-uts-], *-տ-* [-t-], *-կոտ-* [-kot-], *-կրտ-* [-krt-], *-ատ-* [-at-], *-ոտ-* [-ot-], *-կլտ-* [-klt-], *-վ-* [-v-]). All verbal and word-formational affixes are common for both literary languages. However, they occur in their phonetically changed forms conditioned by position (*-անալ* [-anal], *-նալ* [-nal]), and in terms of their usage and viability, their scopes do not completely overlap. Due to phonetic change, in literary Western Armenian the suffix *-ն* [-n] becomes a homonymous stem *-ն* [-n] (*մեռնիլ* [mernil]), and a form of *-ան* [-an-] *-են* [-en-] conditioned by position (*գողնալ* [goghnal]). Their difference becomes obvious in the corresponding conjugated stems – *մեռ-* [mer-] and *գողց-* [goghts-]. Verb-formation regularities are also common, but **the word-formation patterns differ** depending on the variants of word-formation morphemes. The difference is only in the stem of the Past tense: the Eastern Armenian *-աց-* [-ats-], *-եց-* [-ets-] are replaced by *-աց-* [-ats-], *-եց-* [-ets-], *-ուց-* [-uts-], *-ց-* [-ts-] in Western Armenian. There are the same causative affixes in both literary languages, and all the causatives are of *ել* [e] inflection. However, the causatives of all the verbs in Eastern Armenian are formed from the *րել* [re] stem, and the causatives of verbs having the affix *-ցն-* [-tsn-] in Western Armenian are formed as follows: the *-ն* [-n-] of the affix *-ցն-* [-tsn-] turns into *-ուց-* [-uts-], thus forming the *-ցուց-* [-tsuts-] stem. The indicator of the passive form in both literary languages is *-ուլ* [-u-] / *-վ* [-v-] (in few cases

it is absent in Western Armenian). All the passive forms are of **t/ [e]** inflection in literary Eastern Armenian and of **h/ [i]** inflection in literary Western Armenian. There are a large number of multiplicative verbs of mainly dialectal origin, which have various ways of formation in Western Armenian. There are three independent participles, which coincide in Western Armenian and Eastern Armenian. One can also distinguish the **second form of the present participle** in literary Eastern Armenian, and in Western Armenian **the continuous participle**, which is replaced by the instrumental declension of the infinitive form in literary Eastern Armenian. From the semantic point of view, the non-finite verb forms or participles in both literary languages **are not essentially differences as far as their grammatical characteristics are concerned. The infinitive form** is the bases for differentiating the inflections. As the initial form of the verb, all the verb affixes of the system of verbs are present in the structure of the infinitive. In both literary languages the infinitive form is not conjugated but is declined. In contrast to Eastern Armenian, the effecle has a **morphological role** in Western Armenian. Together with the present and past forms of the auxiliary verbs, it forms past effective and past perfect effective tenses. The corresponding forms of past participle are used to express the same meaning in literary Eastern Armenian. Although this participle is used in the formation of the main tense forms in Western Armenian, it is only used to form complex secondary tenses in Eastern Armenian. In both literary languages the subjective participle does not have a **formative role**. In the Western Armenian literary language **the continuous participle** is distinctly differentiated – **it cannot be considered** the instrumental case of the infinitive. The second form of the present participle is widely used in literary Eastern Armenian and is the main distinctive feature between the two literary languages. The meaning of **the second form of the future participle** is frequently expressed by the infinitive form in both Eastern and Western Armenian. A substantive meaning is developed in most of the future participles and consequently they become nouns.

